

Af valgmenighedspræst Anders Nørgaards erindringer

Studietiden og de første præsteår.

af *Knud Banning*

Valgmenighedspræst Anders Nørgaard (1879-1943) var i slutningen af 1920'erne en af grundtvigianismens mest markante ledere, og han huskes fortsat for sin udredning af Grundtvigs egentlige anliggende og sine skarpe opgør i trebindsværket »Grundtvigianismen« (1935-38). Her slog han uden skånsel ned på alle dem, der i hans øjne havde udvandet arven efter Grundtvig og gjort bevægelsen til en bred, folkelig strøm, hvor man ganske forbiså den »mageløse opdagelse« fra 1825 og den dermed forbundne »kirkelige anskuelse«, som for Anders Nørgaard var »hjerterbladet« i bevægelsen. Herefter var han hvirvlet ind i heftige debatter og skabte sig derved en markant profil, også uden for den grundtvigske kreds.

Blandt Anders Nørgaards efterladte papirer i Rigsarkivet findes også en mikrofilm med nogle erindringer, hvor han fortæller udførligt om sin barndom og opvækst, om studieårene i København og om sit liv og sin præstegerning indtil 1923, altså inden det store opgør begyndte. Erindringerne slutter brat, og intet udelukker vel, at han skrev på dem ved sin død. Flere træk viser i hvert fald, at de unge år og den første præstetid nu er kommet på afstand. Optegnelserne har været benyttet af C. V. A. Ruth i »Valgmenighedspræsten Anders Nørgaard. Liv, Kamp og Tro« (Kbhvn. 1955). Nedenfor gengives de afsnit, som vel har størst interesse i dette tidsskrift, nemlig om studietiden i København og Anders Nørgaards første tid som præst på Koldingegnen, hvor han ikke blot fik med grundtvigianere at gøre, men uundgåeligt også med Indre Mission, der stod stærkt på disse kanter. I gengivelsen er retskrivningen moderniseret, enkelte stavfejl er rettet og nogle få, glemte ord føjet til.

Anders Nørgaard stammede fra en bondegård i Alstrup sogn, Vendssyssel. Slægten var stærkt optaget af politiske og andre åndelige brydninger, der mærkede denne landsdel i slutningen af 1800-tallet. To af hans søskende kom på Stenum højskole, senere flyttet til Vrå, og familien deltog i skolens efterårsmøder, men havde derudover ingen tilknytning til det grundtvigske. Drengen gik syv år i sognets skole og

må have vist boglige evner, for han kom efter eget ønske på Bælum højskole, hvor man også kunne tage præliminæreksamen. Det gik åbenbart godt, for derpå ville han være student, og derfor måtte han på kursus i København. Herom står der i erindringerne:

En af de første dage i november 1898 rejste jeg til København. Da jeg om aftenen gik ud af banegården for at vandre ud til Lykkesholms alle, en sidevej til Gl. Kongevej, hvor jeg skulle bo, følte jeg mig trykket og beklemt. De mange lys, de mange mennesker, fremmedheden, ensomheden var ved at overvælde mig, landsbybarnet fra Vendsyssel. Jeg havde ingen til at hjælpe mig til rette, jeg måtte selv finde vej fremover i de kommende tider, jeg måtte også nu selv prøve at finde vej. Jeg bøjede af til den forkerte side, gik ikke ned ad Vesterbrogade, men ind ad byen til. Jeg spurgte om vej, da jeg var kommen over til banegårdens afgangsside, blev vist ud efter Gyldenløvesgade og Åboulevarden og kom omsider ved at spørge mig for gennem Ørstedesvej ud til Gl. Kongevej og fandt endelig huset, hvor jeg skulle bo. Der var ikke langt derfra til Døckers kursus¹, som da havde til huse henne på Ørstedesvej. Jeg kom godt et par måneder for sent, så det hold, hvori jeg skulle optages, allerede var et godt stykke henne i bøgerne. Jeg skulle nå at tage tillægseksamen i fransk, latin og græsk inden sommerferien for så næste år at nå frem til studentereksamen. Det gik også godt med begge dele. Først i juli 1900 var jeg som privatist oppe til eksamen på Schneekloth's skole. Jeg nåede omtrent 100 points, som var en meget god 1. karakter. Men der havde heller ikke været tid til meget andet end at læse og glæde mig til jule- og sommerferie. Vi havde mange gode lærere, der dog ikke i den korte tid kunne nå stort mere end eksamens-terperi. Blandt vore lærere var Borup,² som allerede da havde sit høj-skolekursus i gang. Han kunne ikke holde sig til terperiet i fransk, men lod meget af tiden gå med til æstetik og andre sager. Det gik nok noget ud over karakteren i fransk, men kom vort menneske til gode. Nuværende professor Grønbech³ var min lærer i græsk det første år og en del af det andet, indtil sygdom nødte ham til at træde tilbage. Vi fik da magister Steen-Hansen,⁴ hvem jeg senere blev ven med. Døcker havde egentlig intet med kursus'et at gøre. En enkelt gang læste han op for os. De to år var slideår. Vi skulle jo i kort tid nå det, som latinskolerne brugte lange tider til. Elevflokkene var meget uensartet både i alder og andre henseender. Der var kun en i mit hold, som jeg senere fik rigtig med at gøre, Andreas Hansen,⁵ der blev højskoleforstander på Bornholm. Han havde ikke midler til at fortsætte ved universitetet. Jeg husker engang, vi begge samtidig var kaldt op til forhør angående vore

pekuniære forhold, idet vi søgte nogen understøttelse, at Hansen fik det svar, at han var for fattig til at få understøttelse, hvorimod den blev lovet mig, fordi jeg kunne sige, at jeg ikke behøvede den, dersom det skulle gælde noget. Han kom ud på en højskole efter i et par år at have hørt på litteraturhistorie. Men senere mødtes vi igen både i hans og i mit hjem.

I de snart to år på Døckers kursus havde jeg været en ihærdig vandringsmand, der kun var optaget af at nå til vejs ende. Jeg ville være student og det med en god eksamen. Der var ikke meget andet, som optog mine tanker. Der var ingen tid til at gøre svinkeærinder bort fra vejen, knap nok engang imellem at standse op og se lidt til siden. Viljen, der blev til derhjemme, da jeg længtes ud, var drivkraften. Jeg havde som dreng ofte set ud efter prikken, hvor himmel og jord gik sammen. Nu var den sorte prik blevet studentereksamen. Jeg havde en følelse af, at når jeg først nåede den, var jeg ved det sted, hvor himmel og jord gik sammen. Så skulle jeg til at leve med i den dejlige åndens verden, som jeg havde fået et indtryk af både ved at høre ved møderne i Vrå og ved at læse i digternes bøger.

Nu skulle jeg ud af cellen, ud til livet og glæden og alt det underlige, jeg var gået ved siden af i de travle år. Jeg var nøjagtig den samme den dag, da jeg sammen med Andreas Hansen skyndte mig at få studenterhuen sat på – vi havde aftenen i forvejen været inde i Klareboderne og købt den og bragt den hjem i vort logi – og promenerede henad Værnedamsvej og Gl. Kongevej med lykkelige kig ind i de store ruder, hvor vi kunne se studenterhuen på vort eget hoved, jeg var den samme som da jeg drog til Bælum, kun var det virkeligt, at jeg nu var student. Det betød, at jeg havde fået en hel del proppet i mit hovede, men der var intet, som havde berørt mit hjerte.

Men hvad nu? Jeg skulle jo til at studere, men hvad? Jeg havde tidligere ment, det skulle være jura, hvorfor ved jeg egentlig ikke. Det blev teologi. Vistnok, fordi jeg både hjemme og især ved møderne på Vrå højskole havde hørt noget, som havde gjort stærkere indtryk på mig, end jeg selv forstod. Jeg blev i hvert fald ikke påvirket direkte af nogen til at vælge teologien. Af og til havde spørgsmålet om det, jeg havde lært i skolen og ved præsten været oppe i mit sind. Havde det sig nu også således, som jeg der havde hørt? Men alt dette var jo kun teologi og dogmatik, som aldeles intet havde haft med mit hjerte at gøre, hvorfor jeg også inderst inde ikke havde været helt uberørt af, om jeg var kommet til det resultat, at det altsammen nok var noget galt noget. Og naturligvis kunne jeg ikke hitte rede i, hvorledes jeg skulle stille

mig til al den lære, jeg var blevet terpet i under skolegangen. De stærke indtryk, moder havde givet mig, og oplevelsen af ordets herlighed, som jeg uden at vide det havde haft ved de store møder i Vrå, kom hjertet ved.

Det var jo en underfuld verden, jeg gennem disse indtryk og hin oplevelse var ført i forhold til. Den havde mit hjerte, hvor lidt jeg end havde klarhed over det dengang.

Da jeg lod mig indskrive som teologisk student, var det just ikke med den tanke, at jeg engang ville blive præst, men snarere, at jeg ville til højskolen. Men jeg begyndte altså med teologien. Foreløbig skulle jeg jo i lag med filosofien og så se at få eksamen i hebraisk. Jeg hørte Høffdings forelæsninger uden at få noget ud af dem andet end et indtryk af en såre elskværdig personlighed.⁶ Jeg havde for resten snart ladet mig kyse fra at høre Høffding, idet vi skulle skrive os på lister til de to filosofiske professorers forelæsninger inde hos den for sin uhyre særlighed berømte pedel Mule.⁷ Først holdt han nemlig stærkt på, at jeg ikke kunne komme med til Høffdings forelæsninger, da der allerede var fuldt.

Jeg skulle høre Kromann.⁸ Men da jeg på et af hans spørgsmål kom til at svare således, at det tiltalte ham, bandede han ligeså stærkt på, at jeg udmærket kunne komme til Høffdings forelæsninger, det var min akademiske ret, det var kun fiksfakserier af de forbandede professorer, at de ville hindre os i at høre, hvem vi ville. Jeg kunne blot gå hen, hvor jeg syntes, ingen magt i verden kunne forbyde det. Senere oplevede jeg mange morsomme scener med den underlige mand, hvem de teologiske studerende skulle til om mange ting, og som havde for skik at hente karaktererne til embedseksamen, når censuren over præstationerne i de enkelte fag var forbi.

Foruden filosofien og hebraikken mente jeg dog også at kunne begynde lidt med teologien og gik ind til professor Schat-Petersens forelæsning over Filippenserbrevet.⁹ Bagefter syntes jeg, at det var underligt, at jeg ikke straks forlod teologien, da jeg hørte denne forelæsning, der i sin uendelige bredde og omstændelighed måtte give mig det indtryk, at et menneskeliv ikke ville forslå til at komme igennem Det nye Testamente. Og der var jo da immer andre ting, som skulle læres. Så det måtte have lange udsigter. Jeg lod mig dog i mit ungdommelige overmod ikke afskrække. Men jeg fandt mig aldrig til rette med det teologiske studium således, at jeg kunne få noget virkeligt udbytte deraf. Det var egentlig kun en fortsættelse af den samme uinteressante eksamenslæsning, som jeg allerede nu var vel indøvet i. Når jeg ser tilbage over de år, jeg gik ved universitetet, er det med en vis bitterhed,

fordi de i grunden intet gav af det, som kunne bevæge sind og hjerte, sætte noget i gang i en, hjælpe til rette med de spørgsmål, som jeg havde brug for at få svar på og havde ventet nogen hjælp til på universitetet. Jeg har ondt ved at tænke mig, at der kunne være mennesker, som modtog nogen påvirkning fra forelæsningerne i de teologiske auditorier i min tid. Der var jo nok nogle ivrige teologer, som syntes svært optaget af det, de hørte, og disputerede derom, men sådanne folk forstod jeg ikke. Jeg hørte da både professor Jacobsen¹⁰ i Gammel testamente, Ammundsen¹¹ i kirkehistorie – han konkurrerede nogen tid efter, at jeg var kommen til universitetet og var interessant ved sin ualmindelige ungdom af professor at være – Peder Madsen¹² i dogmatik og gamle Henrik Scharling¹³ i Etik. Imidlertid lærte jeg snart at affinde mig med forelæsningerne og diktaterne – Peder Madsens forelæsninger var så at sige diktat – jeg satte mig ind i, hvad der forlangtes til eksamen og stræbte så at tilegne mig det tilmålte stof. Jeg kan altså ikke sige, at jeg følte nogen særlig begejstring over universitetet, så meget mere som der jo ikke var tale om noget samkvem endsige samliv med professorerne uden for auditorierne.

Men der var jo også andet end universitetet, som kunne optage en og få betydning i disse år. Naturligvis skulle jeg med i en studenteforening. Jeg valgte »Studentsamfundet«, skønt det ikke kunne siges at være et sted, hvor teologisk studerende var i høj kurs. Det var af politiske hensyn, jeg indmeldte mig der. Min fader var nemlig gammel »Bergianer«,¹⁴ og jeg belavede mig også på at blive venstremand. Under disse forhold fandt jeg det rimeligt at melde mig til Studentsamfundet. Jeg stillede da til rusgildet, som afholdtes i en sal henne på Nørrevold, hvor Studentsamfundet dengang havde til huse. Da hørte jeg første gang Georg Brandes,¹⁵ om hvem alt samlede sig, skønt det ikke var ham, der havde holdt festtalen. Såvidt jeg husker, var det en dr. med., men navnet erindrer jeg ikke. Derimod står det tydeligt for mig, hvilken hyldest eller rettere tilbedelse Brandes var genstand for. Da han ad en særskilt indgang førtes ind i salen, var det som en guddom kom til stede. Efter festtalen blev der talt og talt og kun talt om Brandes, der naturligvis også selv talte. Det var noget om, hvad, jeg tror nok, det var Fr. Paludan-Müller,¹⁶ havde sagt til de unge studenter, da han – Brandes – var bleven student. Jeg var ikke nær så imponeret af alt det, jeg der hørte, som jeg var af København hin aften, jeg stod uden for banegården og skulle prøve at finde min vej til min bopæl. Da jeg fra dette rusgilde i den sene natte time vandrede ud til Østerbro, hvor jeg dengang boede, var jeg klar over, at den mand, jeg havde hørt, skulle jeg

ikke være allieret med. Min sunde bondenatur og den realisme, det nære forhold til Vendsyssels muldjord gav, følte rent instinktmæssigt modvilje mod den »realisme« jeg her gjorde bekendtskab med. Det hele syntes mig uhyre opstyltet og forlorent.

Jeg følte lede ved en sådan menneskedyrkelse og selvgladhed. Jeg kom uden nogen som helst uvilje mod Brandes og hans retning, men den blev vakt hin aften og voksede i de år, da jeg var medlem i Studentersamfundet. Jeg blev ved i nogle år at være medlem der. Og jeg kan sige, at jeg altid senere er glad over det. Studentersamfundet var vel nok på det tidspunkt i nedgang som hele Brandes's retning, skønt det i rent ydre forstand kulminerede lidt senere, da det fik sit eget store hus på Frue Plads, hvor jeg var med ved indvielsen og hørte Erik Skram¹⁷ holde tale om, at dette nu var hedningenes stolte hus, der knejsede trodsigt ligeoverfor alt det ærværdige, gamle, forbenede i naboskabet. Vi kunne jo fra vinduerne se over til Frue kirke og universitetet og var nærmeste nabo til bispegården. Joh. Jørgensen¹⁸ har åbenbart ret i, at der med århundredskiftet var ved at foregå en åndelig omvendelse. Man kunne også på mange ting, også på møder oppe i Studentersamfundet, mærke det, men endnu syntes Brandes og hans folk at beherske sindene. Det var dem, der førte det store ord, og det gjorde de med stor selvfølelse. Nu fik jeg da i al fald lært at kende den stjerne, der havde lyst så flimrende på vor nordiske himmel og fik derigennem hjælp til at forstå meget, som jeg måske ellers ville have haft vanskeligere ved at forstå i vort åndelige liv. Jeg kunne kende mærkerne af den vind, der blæste fra den kant, også når jeg mødte disse mærker på egne, hvor der ellers havde været forholdsvis læ imod den. Jeg kunne forstå, hvor dybe spor den havde sat også indenfor den grundtvigske kreds, skønt mange af de mest mærkede vel næppe vidste det. Der var ikke så få, som havde deres rod og hjemsted i den grundtvigske bevægelse, men alligevel i allerhøjeste grad var forblæste af den »realistiske« vind. Ved enhver lejlighed var de parate til at gøre stramt honnør for en brandesiansk ånd og nærrede en panisk skræk for at komme i altfor stærk miskredit hos den brandesianske retnings mænd. Vi, der først kom i forhold til denne retning, da dens stærke farver var slemt falmende, måtte føle helt anderledes over for den. Vi kan vel ikke undgå at synes, at mange af disse »grundtvigianere« egentlig var nogle tragiske skikkelser. Deres hele åndelige udvikling var præget af, at de skulle, naturligvis for det meste dem selv ukendt, forene det uforenelige. Og den var fuldbyrdet inden den store åndelige omsindelse kom, så de blev ved at leve videre i deres gamle verden ude af stand til at forstå det nye, der allerede var i vækst. Troels-Lund har i sin bog »Bakkehus og

Solbjerg¹⁹ vist, hvorledes Rahbek omgivet af romantiken, den ny tids mænd, deres elskværdige og gæstfri vært, altid sammen med dem, alligevel aldrig nåede ud af den gamle tid og ind i den ny, ja slet ikke forstod, at den ny tid var kommen. På samme måde var det med mange af disse grundtvigske folk, hvis udvikling var forbi, inden tidsskiftet kom. De forstod ikke mere noget af det nye, der kom frem. Det er åbenbart således med de allerfleste mennesker, at når vi har nået en vis alder, så er vi ude af stand til at forstå, ja knap nok se det, der kommer frem. Man bliver ved at leve i den tilvante tingenes orden, ser alt i de gamle farver.

Det eneste udbytte, jeg fik ud af »Studentersamfundet« var dog ikke alene et studium på stedet af realismens topskud herhjemme. Jeg fik der lejlighed til at høre og se mange ejendommelige personligheder og var med til mange møder, jeg kan blive ved at mindes. Engang var der Drachmann-aften. Drachmann skulle læse op, hvorefter der skulle være festligt samvær med ham.²⁰ Han mødte i underlig påklædning, rimeligvis noget, han plejede. Han trådte frem og oplæste et lille digt på fire vers, han vist havde skrevet i dagens anledning, hvorefter oplæsningen var forbi. Måske i erkendelse af, at det fyldte noget lidt, erklærede han, at han ville tale til os, skønt det ikke lå for ham. Han ville sige os nogle sandheder. Da han var færdig med det, blev bordene sat frem og dækket. Men imidlertid forsvandt digteren, så vi måtte holde fest uden ham. En anden aften hørte jeg Johs. V. Jensen tale om »Danmarks fremtid«.²¹ Han var lige i begyndelsen af sit ry, hvorfor der også kun var mødt en temmelig lille forsamling. Han var da talsmand for »den jyske bevægelse« og udviklede som sin anskuelse, at fremtiden beroede på muligheden af at udvikle jysk race og ejendommelighed. Der var naturligvis i et sådant emne god lejlighed til at sige en hel del til både københavnere og jøder.

Der var også engang en vældig holmgang mellem højskolens folk og Studentersamfundets. Georg Brandes havde holdt en ligtale – vist ikke den første eller sidste – over den grundtvigske bevægelse. Holger Begtrup havde besvaret den.²² Begge havde de talt ved sommermøder ude på Sjælland. Men nu var det meningen, at der skulle finde et opgør sted i form af diskussion inde i Studentersamfundet. Brandes kom imidlertid ikke, hvorfor mødet blev noget af en skuffelse. Vi havde jo især været spændt på et møde mellem ham og højskolens folk, der forøvrigt havde let nok ved at stå sig i debatten.

Jeg var også medlem af den lille grundtvigske »Studenterkredsen«.²³ Den bestod mest af unge, der var udgået fra grundtvigske hjem. Når jeg fandt vej ind i den, var det, fordi jeg allerede dengang fandt mig

bedst hjemme i den grundtvigske kreds. Jeg kom stadig om søndagen i kirke ude i Valgmenighedskirken, hvor Jungersen var præst.²⁴ Det var vist ikke så meget for at høre Jungersens prædikener som for at være med i gudstjenesten i denne menighed. Jeg havde aldeles ingen grundtvigske meninger, men følte umiddelbart, at her levede et ordets liv, som det var en lykke at være med i. Da der senere for mig faldt lys over Gudsordet som livets kilde, indså jeg, at gudstjenesterne derude i valgmenighedskirken havde været mig en hjælp til at få dette lys. Engang imellem kom jeg også i Vartov, hvor Hoff var præst. Men mit hjemsted blev valgmenigheden. Derfra førtes jeg også ind i »Kredsen«. Der var ikke mange medlemmer dengang. Jeg tror nok, det var hver fjortende dag, vi samledes til møde oppe i Højskoleforeningen, hvor Harald Holm var vært.²⁵ J. P. Bang, der senere blev professor i dogmatik, var formand.²⁶ Jeg gjorde der bekendtskab med en hel del unge, som jeg senere har mødt ude i livet, bl.a. højskoleforstander Erik Appel i Rødning,²⁷ højskoleforstander Monrad i Ryslinge.²⁸ biskop Ludwigs,²⁹ højskoleforstander Fr. Nørgaard i Antvorskov.³⁰ Undertiden blev vi bedt ud til aftensammenkomst i forskellige hjem, der kunne modtage os. Foreningen førte i min tid en såre beskeden tilværelse, men jeg mindes alligevel vore sammenkomster med glæde. Vi fik noget ud af dem.

(Da Anders Nørgaard havde studeret i tre år, kom han på Regensen, men her faldt han ikke til. Han gik ofte i teatrene og til koncerter, men fik ikke læst meget andet end sit eksamenspensum – det er ferierne i Vendsyssel, han husker med størst glæde. Han gik til embedseksamen omkring nytår 1905 og fortæller:)

Det var nok lidt tidligt efter de almindelige regler. Men jeg mente nok at kunne klare den. I december var der skriftlig eksamen hver dag i en uge. Da censuren faldt over de skriftlige arbejder, var jeg klar over, at jeg kunne få laudabilis, hvis jeg ikke var alt for uheldig til mundtlig eksamen.

Den 24. januar 1905 gik jeg en rigtig tåget gråvejrsdag fra Regensen op til Universitetet. Nu skulle det gå løs. Jeg følte mig vel tilpas. Thi nu var det jo sidste gang, jeg skulle være med til den slags. Min broder var kommet til København for at overvære begivenheden. Det gik ret godt. Jeg fik mit laud, gik tilbage til Regensen, hvor jeg sammenkaldte nogle af mine kammerater. Derpå stablede jeg alle mine kollegiehefter op, tilbød kammeraterne at tage, hvad de kunne have brug for, og alt det andet puttede jeg i kakkellovnen til bølgebrændet. Det var en forunder-

lig lykkelig følelse ikke at have eksamen stående et stykke foran en som en advarsel. Og nu var jeg fri. Jeg kunne have favnet alverden i min lykke.

Ikke således at forstå, at jeg følte, jeg nu havde nået det sted, hvor himmel og jord gik sammen. Jeg var blevet klogere end før. Jeg havde nået det mål, jeg havde stirret imod og stræbt at nå fra den dag, da jeg drog ud i verden for at finde lykken. Nu var målet nået. Men jeg følte godt, at jeg slet ikke dermed var nået til den sorte prik, hvor himmel og jord mødtes. Jeg følte det kun, som jeg nu havde fået adgangskort til livets fest, nu kunne jeg træde ind, nu ville jeg træde ind, nu var skoletiden forbi, nu skulle jeg ud i livet efter at have erhvervet adgangskortet. Jeg var ikke så indbildsk, at jeg mente, alle min eksaminer gjorde mig særlig skikket til at gå ud i livet og virke til dåd. Jeg forstod nok, at jeg vel havde fået en del kundskaber og fået nogen forstand på, hvorledes jeg skulle erhverve mig kundskaber. Men jeg vidste også nok, at hele eksamensvæsenet ikke gjorde en skikket til at træde ud i livet. Det var den billet, som samfundet nu engang krævede af en under farten her i livet. Nu havde jeg den. Og jeg mente som sagt dermed at have adgangskort til de steder, hvor jeg helst ville færdes.

Min studentertid var ikke falden i en frugtbar tid. En gammel, udlevet, forvrænget realisme var i færd med at visne, men stod dog i sin falmede og forslidte glans med traditionens magt som det, der ragede op i tiden. Det nye, der skulle afløse den, var endnu ikke kendeligt. Hele den engelske bevægelse, som Ricard³¹ var hovedmanden for, holdt sit indtog i min tid. Jeg hørte engang Ricard tale. Men min sjæl droges ikke i den retning. Allerede da havde jeg dybest inde følt mig draget til det menighedsliv, som jeg senere følte mig kaldet til at tjene. Men endnu var det, som før nævnt, kun dunkelt og uklart. Dog, ind på sporet var jeg kommet. Det havde jeg i al fald fået ud af læreårene ved siden af alle de dejlige eksamenspapirer, der nu fyldte min lomme. Og en ting havde jeg bevaret, jeg tror, jeg kan sige, uskadt igennem disse år: min oprindelighed, min natur. Jeg var ikke blevet lavet om, men var den samme, om jeg end i visse henseender naturligvis var mere udviklet. Jeg var den samme jyde som før.

(Efter at have aftjent sin værnepligt i Ålborg blev Anders Nørgaard i 1905 lærer ved Vrå højskole. Her befandt han sig godt, og det var meningen, at han skulle være hjælpepræst i valgmenigheden. Men det blev ved tanken, og han afslog nogle forslag om at blive højskolelærer andetsteds og præst for en grundtvigsk kreds i Saltum. I 1906 havde han forlovet sig med en pige fra Haderslev, Helene Bohnfeldt, og da de

unge mennesker gerne ville stifte hjem, søgte han flere små præsteembeder. Sidst i 1907 udnævntes han til et lille kapellani i Eltang-Sønder Vilstrup mellem Kolding og Fredericia, og han tiltrådte det i februar 1908. Om forholdene på egnen sammenfatter han følgende:)

Koldingegnen er i mere end en måde noget for sig selv. De store bondegårde, der vel kan kappes i størrelse med de såkaldte proprietærgårde og små herregårde mange andre steder og vist kun har deres lige i Sønderjylland, giver egnen både socialt og folkeligt et eget præg. Det er støtte, selvbevidste bønder med en i mange måder fin bondekultur. Det er forståeligt, at Jakob Knudsen³², der en tid havde sit barndomshjem på disse egne, lægger varm sympati for dagen for den virkelige storbonde, men gennemhegler ham, når han laver sig om til den uhyggelige »proprietærtype«. Syd for fjorden havde bønderne ord for at foragte bondenavnet og den solide bondekultur og at stræbe efter at være »proprietærer«, hvilket de nordenfjords bønder naturligvis foragtede. Dog var der enkelte, som var noget anstukne af proprietærnykker, kun ikke så meget i Vilstrup som i nabobyen Nørre Bjært, hvor jeg skulle prædikede en gang om måneden. Det var jeg ikke på forhånd klar over og var nær kommet galt af sted allerførste gang, jeg kom til Nørre Bjært. Da jeg om morgenen tidlig kørte fra Vilstrup til Bjært, kendte jeg ikke et eneste menneske i sidstnævnte by, vidste ikke, hvor jeg kunne køre ind og få herberge. Men »Madam« Hansen (som Anders Nørgaard boede hos i den første tid) havde sagt, at jeg som min formand kunne køre ind hos en gårdmand Ole Pedersen. Jeg kørte da også ind i gården, som jeg let fik opspurgt, en herre kom ud af døren. Jeg spurgte, om det var gårdmand Ole Pedersen og fik bekræftende svar. Jeg blev meget elskværdig modtaget og yderst elskværdig behandlet i de halvtredie år, jeg stadig huserede hos Ole Pedersen, men forstod jo nok, at jeg ikke havde været helt heldig med min indgang, da jeg brugte »gaardejer« og hele fornævnet i steden for »proprietær« og bogstavet »O.« med efternavn. I det hele brødes i den sydlige del af pastoratet den gamle solide bondekultur og den sydfra fremtrængende mindre solide finhed. Og naturligvis går den sidste af med sejren, thi menneskens børn er jo engang således indrettede, at de stadig med lethed giver de ypperligste værdier bort for noget ringere for derefter atter møjsommeligt at arbejde noget værdifuldt og ægte frem.

På Koldingegnen har vor nationalitetskamp i Sønderjylland sat sit præg, vel mere end andre steder i landet. De otte sogne er jo gammelt slesvigsk land. De store møder på Skamling og i Skibelund har gjort deres dertil. De grundtvigske højskoletanker har også mange steder

fundet god jordbund. De åndelige strømninger inden for kirkelivet har få steder draget så dybe furer som her. Det var, som jeg senere kommer tilbage til, især i Hjarup halvanden mil sydvest for Kolding, at den gudelige bevægelse med Peder Larsen Skræppenborg³³ som hovedmand blev stærk i Jylland. I dens spor groede det grundtvigske liv frem med først og fremmest Askovlærerne som talsmænd, men også med en hel række dygtige grundtvigske præster som arbejdere. Der var Jens Lassen Knudsen i Lejrskov,³⁴ Ludvig Wagner³⁵ i Seest og Alminde, provst Hey³⁶ i Alminde, der blev min provst og nabopræst, mens jeg var i Vilstrup. Men også Indre Mission havde stærkt tag på egnen. Der var ikke langt hverken til Stenderup eller Sønder Bjært, hvor Moe'rne residerede.³⁷ Trekanten Vejle – Kolding – Fredericia var vel et af de steder i landet, hvor Indre Mission var stærkest. I min Vilstruptid var Indre Missions formand provst Zeuthen i Fredericia,³⁸ som også en enkelt gang kom til Vilstrup, f.eks. da en indremissionær, der havde bopæl i Vilstrup og var en skikkelig, men ikke så lidt uvidende og temmelig småt udviklet mand, blev begravet med taler i hjemmet og fire i kirken, hornmusik i kirken, løfter om at fortsætte den afdødes store værk o.s.v. Der var få sogne, hvori der ikke var et eller flere missionshuse.

I Vilstrup var der en del mennesker, som havde modtaget påvirkning fra grundtvigsk side. Jeg fik blandt dem mine venner og min bedste støtte. I kirken mødte de trofast. Men de var kun den mindste part af befolkningen. En vist noget større part var Indre Missionsfolk. De kom ikke i kirken, uden de ønskede at gå til alters, idet de nemlig havde den forståelse, at enhver præst, der var ordentlig beskikket, nok kunne gøre tjeneste ved døbefont og nadverbord, men ellers nok kunne være ubrugelig. Jeg stod ikke på nogen krigsfod med disse folk, men de var på forhånd uvenligt sindede overfor mig. Dog prøvede de en enkelt gang på at drage mig til deres side, f.eks. indbød de mig til at tale i missionshuset ved en såkaldt missionsuge, hvilket jeg gik ind på, idet jeg dog lod dem på forhånd forstå, at hvad jeg havde at sige ved en sådan lejlighed, ikke ville blive anderledes, end når jeg talte enten i kirken eller ved møder, hvor de folk, jeg ellers havde med at gøre, var til stede. Jeg hørte bagefter, at de havde været meget misfornøjede med mig, ikke for, hvad jeg havde sagt, men fordi jeg havde sagt det på min egen måde. Der kom intet ud af det forsøg, og al videre tilnærmelse hørte op.

Men så var der i sognet en hel del mennesker, som ikke var påvirkede hverken af grundtvigsk eller indremissionsk liv. De var meget venlige og imødekommende. Jeg kunne ikke klage over, at jeg ikke mødte

venlig modtagelse både i kirken og i hjemmene. Jeg havde overtaget en ungdomsforening, som var stiftet under min formand og hørte til den store sammenslutning: De danske Ungdomsforeninger. Jeg har aldrig været nogen beundrer og tilhænger af den slags organisationer, som jeg stedse har set på som et umuligt forsøg på ad ydre vej at bringe liv, hvor intet var, eller holde på det, som alt var til stede. Men naturligvis tog jeg fat blandt de unge, som kom fra de forskellige hjem, kun ikke fra de indremissionske. Og jeg havde den glæde, at disse unge fyldte bedst op ved gudstjenesterne. Noget lignende som i Vilstrup var forholdene i Nørre Bjært og Eltang, dog var der i Lilballe en temmelig stor og sluttet grundtvigsk kreds med ikke så lidt fællesskabsfølelse. Men det var først efter pastor Plesners³⁹ forflyttelse til Vendsyssel, at jeg rigtig fik noget med folk i Bjært og Eltang kirkedistrikter at gøre.

Da Plesner rejste, blev jeg konstitueret som præst i hele pastoratet og var ene i et godt halvt år. Plesners eftermand tilhørte Indre Mission, skønt 8 af de 12 menighedsrådsmedlemmer havde indstillet en grundtvigsk mand. Den dag, indstillingen fandt sted, var biskoppen⁴⁰ til stede. Det var en højst underlig forestilling. Det var klart, at biskoppen havde sin egen kandidat, en vestjysk, skrap missionsmand. Men den stedlige Mission ville have en anden, som de mente at have udsigt til at få kaldet, om de blot fik ham indstillet, fordi han havde gode forbindelser i ministeriet. Timevis sled biskop Koch for at få sagen bragt i lave, først med sin egen kandidat i spidsen, derefter med den stedlige Missions kandidat. Midt under handlingen kaldte han mig ud med den bemærkning: »Vil De ikke gå med ud og vise mig nogle af de kønne udsigter, så kan menighedsrådet forhandle lidt uden min nærværelse«. Jeg gik naturligvis med, klar over, at det ikke var udsigterne, det drejede sig om, thi det var så tåget, at vi ikke kunne se hundrede alen bort, vi var da heller ikke så snart uden for døren, før han spurgte mig efter, hvorfor Missionen holdt så hårdt på den af dem foreslåede. Jeg forklarede ham, at de vist mente at have særlige chancer for hans kaldelse, når de indstillede ham. Dernæst skulle han have rede på, hvorfor en af menighedsrådsmedlemmerne uden for Missionen også syntes at have noget tilovers for Missionens kandidat. Jeg forklarede, at jeg ikke kunne tænke mig nogen anden grund, end at manden, der var proprietær og kreaturhandler, kendte og handlede med missionskandidatens slægt, idet nemlig denne var født på den anden side fjorden og var en proprietærsøn. Endelig prøvede Koch sin undersøgerlyst på mig, idet han spurgte: »Ville De nu ikke helst have en missionsmand? Missionen er jo kun de få. De fik så den store part at være præst for.« Jeg husker, at jeg fandt det lidt ringe af en bisp at tage sagen på den

måde, og jeg afviste ham brat med den bemærkning, at det betød jo ikke meget, hvad der passede mig bedst, men det kom an på, hvad der var bedst, og jeg syntes, det var bedst, der kom en mand, der ville fortsætte den gerning, som nu Plesner forlod, og som Holger Rosenstand⁴¹ før havde stået i. Dertil sagde han intet, men gik atter ind og straks prøvede han, om de af mig givne oplysninger slog til. Han fik bekræftet, at manden, der ikke ville have en missionsmand, og dog ville i al fald tilsyneladende gerne have denne bestemte, som talen var om, netop ønskede ham, fordi han var fra egnen og ud af en passende slægt. Først sagde bispem: »Der er meget, som taler for pastor L., han er jo her fra egnen og familien kendt«. »Netop!« sagde manden. »Ja«, vedblev bispem, »man kan sige, at han er tillagt her på egnen«. »Netop!« svarede manden ivrigt, åbenbart særlig tiltalt af udtrykket »tillagt«. Iøvrigt blev forholdet mellem den nye præst⁴² og mig godt, men som rimeligt var, fik vi i det hele hver sin kreds at virke i.

(I 1908 efterkom Anders Nørgaard en opfordring til at blive valgmenighedspræst i Hjarup og Skanderup sydvest for Kolding. Om det kirkelige liv på denne egn fortælles følgende:)

Hjarup var jo som før nævnt det sted i Sydjylland, hvor Peder Larsen Skræppenborg havde haft sine mest forstående folk.⁴³ På en rejse til Sønderjylland var han, uden at det egentlig var hans bestemmelse, kommet til Hjarup. Han havde besøgt familien på Riglandseg, en gård i Ødis sogn, tog derfra til Hjarup, hvor han holdt gudelig forsamling, der kom til at sætte dybe spor. Mange af de Hjarup gårdmænd blev vakte. Den sædvanlige modstand fra myndighederne udeblev ikke. Niels Thomsen af Hjarup, senere Langholdtgaard i Seest, der blev hovedmand i bevægelsen, og Anders Østergaard fra Hjarup Østergaard, der også var blandt de førende, måtte vandre i arrest, men det tjente naturligvis ikke til at hæmme, men snarere fremme bevægelsen. Det gik således, at der virkelig blev den kreds, der samledes i fællesskab. De fik forsamlingshus og løste sognebånd til pastor Meyling⁴⁴ i Kolding. Senere fik de hjælp af pastor Wagner⁴⁵ i Seest og Hey⁴⁶ i Alminde. Da jeg kom til Skanderup og blev deres præst, var de sognebåndsløse til pastor Jessen⁴⁵ i Ødis, tidligere præst for valgmenighederne i Bøvling, Lemvig og Holstebro, en sjælden mand, som det var en stor glæde at komme i nærmere forhold til. Det var rart at komme i hans hjem, gør i det hele godt at have truffet den slags mennesker på sin vej. Under vanskelige kår havde Hjarupperne alligevel holdt fast ved det oprindelige. Der var nu nogle få familier af ældre, ellers var det

mest helt unge folk. Min hustru og jeg kom i et sådant forhold til disse Hjarupper, at vi vel næppe mere i livet kan blive som hjemme blandt mennesker, som vi var blandt dem.

I Skanderup var forholdene ikke så lidt anderledes. Der lå ikke en gammel grundtvigsk bevægelse bag ved valgmenigheden. Skanderup havde før den store Indre Missionsbevægelse brød frem efter pastor C. Moes komme til sognet 1885 været en »død« egn. Der var enkelte familier, som var med i Hjarupbevægelsen, men ellers var alt som i rationalismens tid. Bønderne havde for en del levet i sus og dus, så de ikke ret kunne blive ved deres gårde. De fleste i Skanderup var tilflyttede fra andre steder, da vi kom derhen. Derimod var de allerfleste i Hjarup gamle slægter. Denne stærke tilflytning af folk udefra havde naturligvis også ført en del mennesker dertil, som var påvirkede af den grundtvigske strømning. Der var enkelte familier, der havde hørt til frimenigheder i Sønderjylland, mange havde hørt til valgmenigheder forskellige steder i landet. Men en meget stor part af sognebåndsløserne var folk, der ikke kunne med vort menighedsliv, men heller ikke kunne være med i den stærke Indre Missionsbevægelse. De ville sikkert fra først af hellere have set mig som deres sognepræst end deres valgmenighedspræst. Dog skal jeg ingenlunde klage over disse folk, der ikke af princip var valgmenighedsfolk, de var både trofaste og redelige. Efterhånden fik de smag på, hvorledes fællesskabet i en fri kreds kan være noget værdifuldt. Skanderup sogn var et stort sogn og sognebåndsløserne mange. Vi kunne under gunstige omstændigheder helt fylde kirken. Men helt den samme farve over livet blev der aldrig i Skanderup som i Hjarup. Foruden de to hovedkredse i Hjarup og Skanderup var der en enkelt familie med i Vamdrup. Den første var gamle Knutzen⁴⁶ – kendt fra prøjserregimentets tid i Sønderjylland. Hans hustru Frederikke havde udøvet tandlægevirksomhed, men blev både fængslet og udvist af de preussiske myndigheder. Hun havde nu fået tilladelse til at praktisere i Vamdrup. Senere kom andre familier til. Også fra Seest kom der efterhånden en del familier, da de havde haft tid til at se lidt på os og tænke dem en smule om.

Den største tilgang kom imidlertid fra Andst, det store sogn, der ligger vest for Skanderup. Der havde de ikke så lidt missionsbevægelse ovre. Men heller ikke så få påvirkedes mere eller mindre fra grundtvigsk side. Der var jo ikke så langt til Askov til den ene side, til Skanderup til den anden, så det var ikke underligt, at der kunne mødes forskellige strømninger der. Da jeg kom til Skanderup, havde de en missionsmand til præst, der i det hele stod sig nogenlunde vel til alle sider.⁴⁷ Men et stykke tid efter fik de en ret fanatisk missionsmand, der

især ved en begravelse talte så udfordrende, at det affødte bladpolemik og tanker om at søge anden præstelig betjening.⁴⁸ Det var 7. september 1911, at de bad mig om at komme derover og tale med dem, da de havde tænkt eventuelt at benytte mig som præst, om jeg var villig dertil. Dog kunne de også tænke dem at henvende sig til pastor K. G. Konradsen⁴⁹ i Gjesten, der var et nabosogn til den anden side. Jeg var langt fra begejstret ved tanken om, at jeg måske skulle være præst for en hel del misfornøjede foruden dem, jeg allerede havde i Skanderup. Så det var ikke med de mest velvillige følelser overfor Andstfolkene, jeg kørte derover. Men enden på vore forhandlinger blev, at jeg skulle betjene dem, således at jeg tog over i Andst kirke en eller to gange om måneden, og de skulle løse sognebånd til mig. Når jeg tog mod dem, skyldes det for det meste, at jeg aldrig har haft let ved at sige nej til folk, selvom jeg egentlig helst ville. Jeg kom nu ikke til at fortryde mit ja til Andst, tværtimod, der blev efterhånden en både stor og festlig kreds derovre. Den gamle »sognekonge« Thomas Jensen, der var en god mand at gæste, blev en naturlig formand for dem. Men fra sognets forskellige byer var der folk med. Næsten hele Gamst by sluttede sig til.

Nu havde jeg altså tre kirker at prædike i, egentlig tre forskellige og temmelig vidt forskellige kredse at betjene, så jeg havde rigeligt af arbejde. Når jeg tænker tilbage på de første år i Skanderup, så er der en åndelig festglans over dem, men det skyldes ikke mindst det arbejdstempo, der var over dage, uger, måneder og år. Jeg sled i det tidlig og sent. Næppe forstår jeg nu, hvorledes jeg sådan kunne komme rundt i de mange forskellige hjem, tale med folk, være med ved så mange lejligheder. Jeg var på færde tidlig og sent. Rundt omkring i forsamlingshusene, som der var adskillige af, holdt vi møder og sammenkomster. Vi samledes engang om måneden til store menighedsmøder, hvor de kom fra alle kredsene, den eneste lejlighed, hvor de alle kom sammen. Jeg holdt møder særlig for ungdommen og var naturligvis bestandig anden taler ved efterårsmøderne de forskellige steder inden for mit område.

(I det følgende fortæller Anders Nørgaard om sine gode og nære forbindelser til sønderjyder i Nordslesvig, om en rejse til Berlin i 1915 og overhovedet om livet i grænseegnen under første verdenskrig. Han beretter om valgmenighedens arbejde med at få bygget en efterskole, og om de grundtvigske præster på egnen og nogle lærere fra Askov, der var hans nærmeste omgangskreds. Større interesse her har dog den følgende skildring om hans forhold til Indre Mission i Skanderup og til sognepræsten, Indre Missions formand, Carl Moe. Anders Nørgaard

havde ikke truffet ham, før han tiltrådte som valgmenighedspræst, og provst Hey i Alminde havde derfor advaret ham og sagt: det bliver let at kende ham, for man kan næppe undgå at komme til at tænke på Mefistofeles, samt føjet til: »Pas nu på, at De aldrig stoler på, hvad han siger, thi han går fra sit ord.«)

Den ualmindelig stærke Indre Missionsbevægelse kunne jeg intet få med at gøre. Alle missionsfolk skulle simpelthen betragte mig som en vantro mand, en lejesvend, som en sagde til mig engang, fordi jeg fik løn af disse mennesker, som havde valgt mig. Da jeg gjorde opmærksom på, at C. Moe fik tre gange så meget og derfor ikke i al fald kunne siges at være mindre lejesvend, kunne han slet ikke indrømme mit arguments rigtighed, thi det var jo staten, der betalte ham. Mit arbejde blev betragtet som en »dødens tjeneste«, som pastor C. Moe udtrykte sig – naturligvis ikke i kirken, men ved en barsedåb hos en af vore naboer. Og valgmenigheden blev betragtet som den rene ugudelighed. De jævne, simple, enfoldige mennesker kunne komme ned til mig for at prøve, om de dog ikke kunne overbevise mig om min vejs vildfarelse og deres egen fortræffelighed. Min lille, troskyldige og lidet udviklede nabo trængte sig undertiden på, andre anholdt mig på vejen o.s.v. Meget forbavsede var de over, at jeg f.eks. holdt kirkelige blade, thi de mente, at jeg kun brød mig om det verdslige.

Jeg er tilbøjelig til at tro, at intetsteds i hele landet var Indre Missionsbevægelsen så stærk som på Skanderuppegnen. Ikke alene i Skanderup, men i mange af nabosognene som Vamdrup, Hjarup, Andst, Seest, men Skanderup var centralen og C. Moe var generalen. Ikke blot var kirken propfuld søndag efter søndag, men deres store missionshus fyldtes også, og de store efterårsmøder, kaldt Harboøremøder, fordi der kom en hel del gæster fra Harboøre, samlede masser af mennesker. Et sådant møde varede altid to dage og satte hele egnen i bevægelse.

Jeg fik i det hele rig lejlighed til at lære Indre Mission at kende i dens stærkeste form. Der var noget meget stærkt over denne bevægelse. Men vanskeligt kunne det være at få klarhed over, hvor meget denne styrke skyldtes den utvivlsomme vækkelse, og hvor meget den stramme organisation, der omspandt og overvågede de enkelte. Vor vaskekone, der tilhørte Indre Mission, fortalte lejlighedsvis, at hvis hun skulkede fra møder eller kirke, blev hun taget i forhør af distriktsforstanderen i hendes distrikt om grunden til, at hun ikke havde været til stede. Hun fortalte også, at hun havde modtaget bebrejdelser, fordi hun ville vaske for os. I det hele holdt den skarpe organisation disse folk indenfor

meget snævre grænser og forledte dem til at bruge alskens uåndelige midler over for andre mennesker. De tvang ved boykotning en bager til at tage sin sognebåndsløsning tilbage o.s.v. Pastor C. Moe var altid personlig elskværdig over for mig, når vi traf hinanden. Han lagde ingen skjul på, at han ikke havde den allermindste tiltro til, at vi virkelig ville leve kristenliv. Engang, sagde han til mig, har grundtvigianerne været Guds børn i Danmark, men det er meget længe siden; nu er de gennemsyrede af den modbydeligste verdslighed. Det er nogle løjerlige mennesker, sagde han engang i Ødis kirke, thi de render omkring i deres forsamlingshuse, så de er færdige at brække både arme og ben, og så synger de endda: Stol på Gud, om det end ser broget ud.

Han kunne sige de allermærkeligste ting til folk, som han mødte på sin vej. Og han havde åbenbart stor lyst til at tage et tag med adskillige af vore folk. Ved en eksamen i Gelballe skole sagde han til en af skolekommissionens medlemmer: »De er en vantro mand!« Det kom ganske umotiveret inde ved middagsbordet. Manden, der var en ilter natur, sagde: »Hvor tør De sige det?«, »Jo, fordi De ikke tror alt, hvad der står i Biblen«. Dertil svarede manden, at det gjorde han egentlig nok. Men Moe sagde: »Nej, De tror ikke, at Jonas var tre dage i hvalfiskens bug«. Manden sagde så: »Ja, det skal vel ikke forstås helt bogstaveligt, thi Jonas' skrift var vel et digt«. »Der kan De se«, sagde så Moe, »jeg vidste nok, at De skulle til at fortolke«. Men så sagde manden: »Ja, på den måde, De forlanger, jeg skal tro alt i Biblen, tror De det heller ikke. De tror ikke, at Samson fangede 300 ræve og bandt dem sammen ved halerne, thi hvorledes skulle han få fat på alle disse ræve? De er ikke sådan at fange«. Dertil svarede Moe: »Jo, det gør jeg da, thi jeg skal sige Dem, dengang var rævene nok tammere!«

Naturligvis var valgmenigheden ham en torn i øjet. Han var noget af et koldt juridisk hoved. Det mindste jeg kom til at overtræde de strengt juridiske former, så var han der. Engang jeg skulle kaste jord på et barn, der var død under ophold hos sine bedsteforældre, fik jeg et brev fra ham, at han ikke skulle undlade at meddele mig, at det var hans ret at foretage denne begravelse. Jeg turde ikke benægte, at han måske havde ret, men foreslog ham, at vi under vore forhold ikke skulle tage det så nøje med den slags ting, og jeg kunne henvise til, at han havde for nylig døbt et barn ude i kirken, hvis forældre strengt taget var sognebåndsløse, idet faderen i sin tid imod konens vilje havde løst sognebånd og aldrig taget det tilbage.

Efter loven skulle han lyse til ægteskab for de folk, der fra Skanderup sogn skulle vies af mig. Det viste sig, at han var meget ked af det.

Engang ude ved kirken sagde han til mig: »Kan jeg ikke blive fri for denne lysning? Det er jo slet ingen nytte til«. Jeg kunne naturligvis kun sige, at stod det til mig, var der intet i vejen derfor, men loven bød det jo, og jeg kunne ikke fritage ham. Men ville han skrive, at han havde lyst på lovbeftet måde og føre det ind i kirkebogen, var jeg naturligvis tilfreds, selvom han slet ikke havde gjort det. Jo, det ville han da gerne. Og så gik det sådan, at han aldrig mere lyste for dem, der hørte til valgmenigheden, men alligevel skrev, at han havde gjort det. Det ville han hellere end nævne disse folks navne. Den allerførste gang, han skulle lyse, gjorde han det på den måde, at han efter prædiken sagde: »Ja, så skulle jeg lyse til ægteskab for nogle folk, men jeg ved ikke, hvorfor jeg skal det, thi det er ikke folk, jeg ellers har med at gøre, men de hedder sådan,« og så nævnte han navnene.

Noget af det, der har undret mig mest, er, at Indre Mission kunne vælge en mand af hans støbning til formand; trods hans ubestridelige dygtighed var han en så bornert person, at man skulle lede om magen. Da pastor Helweg⁵⁰ fra Askov kom til Skanderup før valgmenighedens dannelse, var det Helweg en lidelse at have Moe som tilhører, og det pinte ham over al måde, at Moe ikke fandt det under sin værdighed at skrive til Helweg f.eks., at han havde begyndt sin prædiken med en løgn. Helweg var så fin en natur, at han ikke kunne tåle en sådan behandling. En enkelt gang var han også i kirke hos mig, men mærkede åbenbart, at det ikke generede mig og blev så borte. Før loven om kirkernes brug⁵¹ holdt han hårdt på, at der ikke måtte være gudstjeneste i kirken, med mindre der var indtegnet altergæster, og det skulle gøres til ham. Ved en bestemt lejlighed måtte Helweg døbe et barn oppe i kirken og hele forsamlingen måtte så gå til et hotel i Lunderskov, hvor Helweg prædikede. Moe holdt på, at var der ikke hos ham indtegnet altergæster, havde de ikke ret til at holde fuld gudstjeneste.

Jeg kan ikke sige, at hans adfærd pinte mig. Vi havde vort regulativ for brugen af kirken. Min natur var ikke så sart, at jeg kunne lade mig alt for stærkt påvirke af de enkelte ting, han gjorde og sagde. Men alligevel var der noget ubehageligt ved hele det overspændte forhold, der altid var mellem valgmenighedsfolkene og Indre Mission. Intet som helst kunne de være fælles om. Indre Mission havde egne mejerier, egne hesteforsikringer o.s.v. Moes teori var, at der skulle sættes forsvareligt skel i alle sager, også de økonomiske. Og folk lystrede ham blindt. Sagde han, at sådan skulle det være, var der sikkert ingen, der knyede.

Som forholdene var på Skanderuppegnen, var der ikke andet at gøre end at arbejde og leve hver for sig. Jeg bestræbte mig altid for, at jeg

ikke i min tale skulle komme til at uddybe modsætningerne og derved bidrage til, at vi blandt os skulle leve for meget på de andres fejl. Der var jo mere end tilstrækkelig anledning for folk til at tale om, hvorledes de gode Indre Missionsfolk bar sig ad, og hvad de sagde ved denne eller hin lejlighed. Faren for at leve højt på modsætninger og på de andres åbenbare fejl var meget nærliggende, så meget mere som en stor part af valgmenighedens folk jo ikke havde sluttet sig til valgmenigheden, fordi de helst ville leve deres liv under denne form, men fordi de ikke kunne have med Missionen at gøre og alligevel ikke kunne undvære at være med i et menighedsliv.

Da jeg havde været i Skanderup nogle år, anmeldte biskop Koch sit besøg. Han ville holde visitats en søndag eftermiddag. Jeg fik den sædvanlige besked om, hvorledes det hele skulle gå til. Jeg skulle prædike, derefter skulle der være katekisation med de sidste årgange konfirmander. Jeg havde læst hans skrivelse op i et menighedsmøde, men havde gjort den bemærkning, at jeg ikke ville katekisere, så skulle der blive noget deraf, måtte biskoppen være ene derom. Om formiddagen havde der været visitats i sognemenigheden, og biskoppen kom kørende fra Nagbøl præstegård lige til vor gudstjeneste det meste af en halv time over tiden. Straks han kom, meddelte jeg ham, at jeg ikke ville katekisere, men at han naturligvis godt derfor kunne, skønt jeg ikke turde love ham, at børnene ville være alt for villige til at troppe op. Tillige meddelte jeg, at jeg havde ordnet det således med en familie, at de fik deres barn døbt ved gudstjenesten. Det var tydeligt, at han ikke var alt for vel tilfreds med denne ordning, men sagde dog intet dertil, andet end at nu måtte så katekisationen falde bort. Efter at jeg havde prædikeret, talte han, og hans tale formede sig som en eneste lovtale over sognemenigheden og en stærk formaning til valgmenigheden om at have den til forbillede.

Jeg var meget forbavset over en sådan bispetale og erfarede siden, at det var der mange, der var. Da vi kom hjem, sagde jeg ligeud til ham, at jeg syntes ilde om hans tale, og at han vel dog måtte kunne forstå, at vi, der daglig havde hele Indre Missions vandel for øje, umulig kunne lade os belære af ham, der kom udefra og naturligvis manglede alle forudsætninger for at kunne dømme os imellem. Jeg fik uhyre lede ved visitatsvæsenet ved denne lejlighed. Jeg synes, det er en spot og skam, at disse biskopper rejser omkring på en sådan måde og optræder som en slags åndelige vejledere, som de jo absolut ingen berettigelse har til. Måske det på grund af forholdene blev særlig utiltalende hos os. Det blev jo almindelig sagt, at biskop Koch var en svag karakter, der gerne ville bære kappen efter vinden. Og han kom jo lige fra pastor Moe,

fyldt med alt det, han der havde hørt, og vidste nu ikke rigtig, hvorledes han skulle gribe sagen an hos os, så meget mere som han vel vidste, at der var adskillige missionsfolk til stede om eftermiddagen ved vor gudstjeneste. Han har vel så ment, at han skulle vise sin respekt for Missionen ved at tale således til os. Imidlertid begyndte han om aftenen inde ved aftenbordet at rose mig og udtale sin glæde over valgmenigheden o.s.v. Det hele var en meget sørgelig historie.

Imod nord havde jeg Ågård valgmenighed til nabo. Det var ikke særlig meget, jeg kom til Ågård eller fik med pastor Brücker⁵² at gøre. Dog skete det lejlighedsvis. Ved et møde i Kolding i anledning af hundredeårsdagen for Kolds fødsel talte vi. Brücker havde fået tildelt hvervet at skildre Kolds liv, hvad han gjorde meget dygtigt og omstændeligt, jeg tror, det tog det meste af to timer. Jeg havde fået opgaven at fremstille Kolds skoletanker, hvilket jeg gerne ville, men ikke fandt så morsomt alligevel ovenpå Brückers meget lange foredrag. En dag fik jeg et maskinskrevet brev fra Brücker, der altid skrev med maskine, fordi hans håndskrift var ganske umulig, at han plejede hvert andet år at indbyde hele valgmenigheden til hans fødselsdag, der faldt i december, men som han af praktiske grunde fejrede ved midsommerstide. Han ville nu gerne indbyde mig til fødselsdagen og så bede mig holde et foredrag for »forsamlingen«. Jeg sagde ja. Ved denne fødselsdag talte først højskoleforstander Munck,⁵³ Høng, efter en fællesspisning talte jeg, begge i kirken. Derefter antog jeg, at festen var forbi. Men da var det først, den begyndte. Thi da jeg var færdig med min tale, bød Brücker folk ind i højskolens foredragssal, hvor der da blev serveret vin i mængde og cigarer. En mængde fødselsdagstaler holdtes til ære for fødselsdagsbarnet. Alt forekom lidt underligt, fordi det slet ikke var virkelig fødselsdag. Men festen var et vidnesbyrd om, hvor højt anskrevet Brücker var i sin menighed.

En lille sammenkomst fortjener også omtale. Den kom i stand på følgende måde: pastor Iver Thomsen⁵⁴ i Nørre Bjært plejede hvert år mellem jul og nytår at indbyde mig og et par andre præster til en lille sammenkomst. Vi spiste til middag ved femtiden, samtalede til langt ud på natten, sov resten af natten og tog af sted efter frokost næste dag. Ved en sådan sammenkomst var Brücker bedt med. Han fandt åbenbart behag i sammenkomsten, thi han indbød os – foruden Thomsen og mig provst Gad⁵⁵ i Veerst, der også var med – til at komme til Ågård til en lignende sammenkomst, når »varmen kom i luften«. Vi sagde tak. Et stykke ind i maj modtog vi så indbydelse til at komme. Og det blev en »fest«, der forslog noget. Spisestuen var festligt pyntet med grønt. På bordet, hvor der var dækket til fire, stod en vældig vase

med bøgeløv, omkranset at et endnu vældigere batteri af vinflasker, foran hver kuvert desuden en vinkande. Højtideligt bød Brücker velkommen og henstillede nu til os at tage god tid. I kanden, ville han til orientering oplyse, var der rødvin, som vi selv efter behag måtte skænke i glassene, når tiden var inde. Her blev så serveret en ualmindelig fin middag med mange retter. Taler holdtes. Derefter kaffe med to slags likører. Ovenpå middagen spadserede vi i haven, der var såre velholdt, samtalede om forskellige ting. Senere på aftenen meldte Brücker, at der nu skulle nydes »en kop the«. Vi blev da beværtede med smørrebrød, hvortil meningen var, at vi da også skulle nyde de forskellige – såre mange – slags brændevin, Ålborg, Hobro, Lysholm, Trondhjem o.s.v. Da jeg afslog for min part at have med disse stærke sager at gøre, sagde B. i dyb alvor, at han næsten måtte tvivle om min ægte nationalfølelse, eftersom jeg ikke kunne lide nationaldrikken, der var noget helt andet end al den »internationale« vin, man jo kunne få alverdens steder. Jeg skylder at tilføje, til fornøden forklaring af gæstebudets noget ejendommelige karakter, at Brücker netop på det tidspunkt arbejdede ivrigt mod forbudsfolkene og lige havde tiltrådt et mandat i »Den personlige friheds værn«, at han var en meget sober mand, at der absolut ikke ved gæstebudet blev nydt til overmål, hvilket Brücker fastslog som en kendsgerning i den brændende sag. Forøvrigt var det åbenbart det græske symposion, der var forbilledet. Jeg tror nok, at han tillagde slige symposier en ikke ringe åndelig værdi. Såvidt jeg ved, holdt han lignende med Jakob Knudsen som eneste gæst. Vi har jo hele fire. Nogle dage efter var der »Almindeligt dansk præstekonvent« på Fanø, ved hvilken lejlighed man allerede vidste at berette om vort gevaldige gæstebud.

Jeg tror nok, at Brücker ellers følte sig som en ensom mand. Folk anså ham for en uforbederlig radikal mand, der med sin hvasse pen maltrakterede al slags hæderlighed. Personlig var Br. imidlertid såre elskværdig, aldeles ikke stridslysten, kunne tåle al slags modsigelse. Kundskabsrig og åndfuld, som han var, var det nok værd at være sammen med ham. Skulle jeg nævne det, der synes mig det ejendommelige for ham, var det en ualmindelig evne til at få rigtig fat i en ting, men en slet ikke tilsvarende evne til at udføre den. Udgangspunktet var for det meste rigtigt, men vandringen kunne nok blive lidt til en side. Han var udpræget mærket af, at han havde tilbragt sin ungdom i »realismens« Danmark og havde ikke let ved at se det, der kom efter århundredskiftet, hvilket forøvrigt ikke kunne lægges ham til last, thi det viser sig bestandig, at når folk har nået en vis alder, kan de ikke se livet i en anden farve end den, der hidtil har været over det. Jeg kunne godt lide

B. og mener, at han havde sin mission. At affeje hans ord som en yderliggående stridsmands indlæg var meget snæversynet.

(I 1917 fik Anders Nørgaard besøg af to udsendinge fra Vejstrup valgmenighed på Fyn, der opfordrede ham til at blive valgmenighedens præst. Tilbudet blev modtaget, og resten af erindringerne handler næsten udelukkende om hans små og store oplevelser i denne kreds).

1. Oprettet af operasanger J. F. Døcker (1832-1905) efter afskeden fra Det kongelige Teater i 1879, hvorefter han også ernærede sig som oplæser bl.a. på højskoler.
2. Johan Borup (1853-1946), senere forstander for Borups Højskole i København, havde i 1891 begyndt sit »Kursus for ikke-studerende herrer og damer«.
3. Wilhelm Grønbech (1873-1948), professor i religionshistorie 1914-1943.
4. Henrik Steen Hansen, f. 1869, cand.mag 1896 i latin, græsk og fransk. 1898-1919 lærer ved Schneekloths skole.
5. Andreas Hansen, f. 1874, forstander for Bornholms Højskole 1906-1933.
6. Harald Høffding (1843-1931), docent i filosofi 1880, professor 1883-1915.
7. Universitetspedel M. A. Mule (Kraks vejviser 1911).
8. Kristian Kroman (1846-1925), docent i filosofi 1883, professor 1884-1922.
9. Louis Schat Petersen (1851-1903), professor i nytestamentlig eksegese fra 1887.
10. Johannes Christian Jacobsen (1862-1948), professor i gammeltestamentlig eksegese 1891-1929.
11. Ove Valdemar Ammundsen (1875-1936), professor i kirkehistorie 1901, biskop over Haderslev stift fra 1923.
12. Peder Madsen (1843-1911) docent i dogmatik 1874, professor 1875, Sjællands biskop fra 1909.
13. Carl Henrik Scharling (1836-1920), docent i Etik 1867, professor 1870-1916.
14. Tilhænger af Venstres førende politiker Chresten Berg (1829-91).
15. Studentersamfundet var stiftet 1882 af radikalt sindede udbrydere fra Studenterforeningen, og Georg Brandes (1842-1927) var naturligvis en ledende skikkelse i denne kreds.
16. Digteren Frederik Paludan-Müller (1809-76).
17. Forfatteren Erik Skram (1847-1923) havde allerede fra 1870'erne været med i den brandesianske bevægelse.
18. Bemærkningen kan sigte til, hvad digteren Johannes Jørgensen (1866-1956) f.eks. skriver i »Mit Livs Legende« bd. 2 (1916) p. 28 ff.
19. I T. Troels-Lund: Bakkehus og Solbjerg (I, 1921) er litteraten Knud Lyne Rahbek (1760-1830) en af hovedpersonerne.
20. Digteren Holger Drachmann (1846-1908).
21. Johs. V. Jensen havde 1900 udsendt »Kongens Fald« og i 1904 fortsatte »Nye Himmerlandshistorier« »Himmerlandsfolk« fra 1896.
22. Højskoleforstander Holger Begtrup (1859-1937) har berettet om sit forhold til Brandesianismen i »Holger Begtrups Levned, fortalt af ham selv« (1929) bd. 2, s. 18 og 100.
23. Studenterkredsen var stiftet 1892.
24. Frederik Jungersen (1836-1912), fra 1890 præst for Københavns Valgmenighed, der fra 1893 holdt til i Immanuelskirken.

25. Politikeren Harald Holm (1948-1903).
26. Jacob Peter Bang (1865-1936), docent i nytestamentlig eksegese 1904, professor i samme fag og dogmatik 1910-24.
27. Højskoleforstander, senere domæneforpagter Erik Appel (1880-1964).
28. Johannes Monrad (1876-1948), 1917-29 medforstander på Ryslinge højskole.
29. Christian Ludwigs (1877-1930), biskop over Ålborg stift fra 1915.
30. Frederik Nørgaard (1878-1945), højskoleforstander på Antvorskov højskole 1920-35.
31. Naturligvis pastor Olfert Ricard (1872-1929).
32. Forfatteren Jakob Knudsen (1858-1917) havde fra 1872 til 1886 sit barndomshjem i Lejrskov præstegård.
33. Lægprædikanten Ole Peter Holm Larsen (Skræppenborg) (1802-73).
34. Jens Lassen Knudsen (1819-86) præst i Lejrskov fra 1872.
35. Ludwig Wagner, f. 1838, sognepræst i Almind-Viuf 1869-77, derefter i Seest til 1885, derpå i Sakskøbing.
36. Vilhelm Hey, f. 1847, kapellan i Alminde-Viuf 1875, sognepræst sstds. 1877-1927, provst for Brusk og Nørre Herred 1900.
37. D.v.s brødrene Carl Julius Moe, f. 1848, sognepræst i Harboøre 1877, i Skanderup 1885-1922, Indre Missions formand 1915-27, og Otto Fritz Moe, f. 1846, sognepræst i Ærøskøbing 1879, i Skern 1885, i Sdr. Bjært 1901-22, medlem af Indre Missions bestyrelse fra 1881.
38. Frederik Zeuthen (1837-1915), præst ved Sct. Michaelis kirke, Fredericia, samt Erritsø 1890, provst for Elbo m.fl. herreder 1900-07, Indre Missions formand fra 1901.
39. Julianus Hastrup Plesner, f. 1859, sognepræst Eltang-Sdr. Vilstrup 1905-9, derefter i Vrensted og Tise til 1929.
40. Peter Gabriel Koch (1858-1922), biskop over ribe stift fra 1901.
41. Holger Vilhelm Rosenstand, f. 1849, i Eltang-Sdr. Vilstrup som kapellan 1879, som sognepræst 1883-1904.
42. Der må sigtes til Johannes Lind, f. 1871 i Skartved, Sdr. Bjært sogn, sognepræst i Rimsø-Kastbjerg 1903, i Eltang-Sdr. Vilstrup 1909-15.
43. Om Peter Larsen Skræppenborg, Niels Thomsen, Anders Østergaard og den øvrige forsamlingsbevægelses første tid i disse sogne se Frands Ole Overgaard og Anders Pontoppidan Thyssen: Forsamlingsbevægelsen på Koldingegnen, p. 86-97 i De senere jyske Vækkelser, Bd. V. (1970) af Vækkelsernes Frembrud i Danmark.
44. Hans Emil Meyling, f. 1837, residerende kapellan i Kolding 1872-81.
45. Jes Anton Jessen, f. 1858, valgmenighedspræst i Bøvling m.v. 1875, sognepræst i Ødis 1891-1917.
46. Hverken personnavn eller stednavn kan identificeres efter folketællingslisterne for 1906 og 1911.
47. Antagelig Niels Bernhardt Godtfredsen, f. 1863, sognepræst i Andst 1896-1910.
48. Der må sigtes til Christian Frederik Hansen, f. 1871, sognepræst i Andst 1910-15.
49. Kristian Glud Konradsen, f. 1877, sognepræst i Gesten 1908-14.
50. Axel Helweg, f. 1853, valgmenighedspræst i Askov 1900-14.
51. Der sigtes til lov nr. 284 af 30. juni 1922 om sognebåndets løsning og brugen af kirkerne.
52. Georg Valdemar Brücker, (1852-1929), frimenighedspræst i Ågård fra 1887, valgmenighedspræst 1896-1922, derpå igen frimenighedspræst.
53. Einar Munk, f. 1875, højskoleforstander, Høng 1914-25, derefter lærer ved Høng Gymnasiekursus.

54. Iver Hansen Thomsen, f. 1867, kapellan i Eltang-Sdr. Vilstrup og Nørre Bjert 1913-18.
55. Josef Christian Sørensen Gad f. 1869, sognepræst i Veerst-Bække 1908-19, provst over Malt m.fl. herreder 1914.